

Karton

Synopsis

Ti sarita a napauloan iti Karton ket maipanggep iti maysa a baro a naawagan nga “inggudua” wenno “it-luko” nga addaan iti nagannak nga itneg ken ilokano. Adda iyawidna a karton a paw-it ti ulitegna nga agnagan iti Baltazar manipud iti siyudad ti Mandaluyong. Nadagsen ken saanna nga ammo no ania ti linaon daytoy. Parbangon a nagawid tapno makasangpet ken makadar-ay iti seremonia ti kaitnegan a maawagan iti “ib-ibbal” a maipaay iti kaanakanna sakbay ti isisingising ti init. Ti parikut ket awan ti paglugananna nga agawid ta awan iti nagpasada iti aldaw nga isasangpetna. Nagdesision a pagnaenna ti nasurok kumurang nga uppat a kilometro ken anusanna a bagkaten ti nadagsen a karton tapno makaawid. Iti pannagnana, adu ti malagipna a laglagip ti napalabas a pakairamanan ti kapadasanna iti makunkuna a “batingew,” dagiti panagpaspasyarda ken ulitegna, pakasaritaan ti ili ken ti dati a nageskuelaanna. Ti linaon ti karton nga inan-anusanna a binagbagkat ti mangsalbar iti biagna kamaudiananna.

“ADING, junction Banayoyo,” nagsuyaab a limmabas ti konduktor a nangsagid iti abagak. Kasla sunggo a nakakapet a nagpauyas a nagpasango babaen iti tubo iti ngatuen ti ulomi. Naggapo iti likudan a parte iti bus. Mabalin a binilangna ti pasaheros a nakalugan tapno ammona no mano pay ti nabati apaman a makadissaagak. Kinitak ti pagorasan iti bus, alas tres iti parbangon. Napaut met ti innem nga oras a turogko manipud terminal ti Cubao a nagluganak. Napaut a turog ngem saan a naikaro ti kettang ti panagturog a situtugaw. Uray la nagpatangken ti teltel ken abagak. Immirot ti kapetko idi mariknak ti panagbuntog ti lugan kagiddan ti anit-it ti preno daytoy. Inurayko a nagsardeng sakbayak a timmakder a nagtulong iti pagruaran ti bus. Kinitak ti ruar tapno masiertok nga usto ti nagdissaagak. Nasipnget pay laeng ngem nasayaat ta adda ti marker a paglasinan. Nalawag a makita ti nalawa a kongkreto a kalsada nga agpadaya. Mayat ti pul-oy ti angin a simmabat kaniak apaman a nakababaak. Nabarbara bassit ngem ti kumutukot ken sobra a lamiis nga angin manipud iti aircon ti bus.

“Maysa a karton ti kargam, di kadi ading?” Nagtimek manen ti konduktor. Nagtung-edak. Kinitak ti pananglukatna iti istribo. Ginuyodna ti maysa a karton nga inruar. Nadagsen met ti panagkitak ta nangurat pay ti konduktor a nangguyod ken nangidiskarga. Binagkatna nga impaigid iti ayan ti marker ken nagdardaras a nagsubli iti aggarawen a bus. Impaiyawid ni ulitegko a Baltazar ti karton. Napateg kano a maiyawid ken maipan iti balayda. Nasangpetak isuna iti teminal ta nagtulagkami babaen ti selpon a siak ti mangiyawid iti paw-itna. Saanna impalubos a bagkatek ket isu pay mismo ti nangikarga iti istribo ti bus a sisasango ti konduktor.

Dinamagko no ania ti linaon ti karton. Ti sungbat kano ti saludsodko ket sungbat ti burburtia nga imbalikasna. “No mabagkatmo ti karton, masaomon nga imbaklaymon ti bagim.”

Makaisemak a nangpanunot iti napasamak. Mabalin a napanunot ni uliteg a saanko awaten ti paw-itna no maammuak a nadagsen, ngem iti nakemko, awan problema ta adda met pagluganan a dagus iti lugar a dumsaagak. Nabayagen ni uliteg a nagnanaed iti Mandaluyong. Ngem kanayon nga iyangawna a “sa labas ako nakatira, hindi sa loob,” ta no Mandaluyong ngamin ti ibaga nga ayan no pada nga iluko ti makangngeg, ipagarup latta a diay uneg ti Mental Hospital a masarakan iti siudad ti Mandaluyong. Kaykayatna kano ti agrabaho iti siudad ta nangatngato kano ti minimum wage ti National Capital Region ngem ti provincial rate. Wen kunak lattan no madakamatna no pagpapatanganmi ti sueldo ken trabaho ta narigat met no ti makunkuna a “cost of living” iti siudad ti usarek nga argumento, ta dakkell nga agpayso ti diperensia ti sueldo iti siudad ngem iti probinsia. Ngem no panunoten a nalaing, kaadduan iti daytoy ket mapan met laeng a pagbayad iti danum, kuriente, pagbayad iti boarding house, makan ken ti kapatgan tatta, ti load ti selpon. Ti masansan met nga ibagana kaniak ta pagsayaatanna ket baro isuna, awan unay panpanunotenna no saan laeng a ti bagbagina. Pasaray agkape laeng iti bigat karaman ti maysa wenna dua a pandesal ken pasaray maysa duyog nga instant noodles ket umanay kanon a

pamigsana a mapan agrabaho. Umanay metten ti maysa nga itlog a nalingta ken maysa tasa nga innapoy a balonna. Makaammonto kano no ania ti pangraabiina. Ngem am-ammok ni ulitegko, agpadakami a rawet iti karne no awan makakitkita.

“Nasayaat man uliteg ta saanka a kummuttong,” dinamagko kaniiana naminsan. Intudok ti butitna a kasla lima a bulan a sikog ti kadakkel a boksitna.

“Nalaing daytoy ulitegmo barok, nataraki ken wais a bisor. Malpasko la ketdi ti aglikoslikos a mangbilang ken mangbilin kadagiti buyotko, apanakton agbilang iti imbentario iti storage. Saanak a mabambannog, isu a saanak kummuttong,” nagisem a napnuan pangas ken ragsak.

Adda kano palimedna a sistema isu a nalag-an ti trabahona tapno saan unay mabannog. Ngem ammok ti rason no apay a saan unay maparparigat iti trabaho, ta naminsan a nasaona met laeng gapu iti bartekna. Impapilitna iti amongna a saanen masapul ti warehouseman, tapno inayonna laengen a trabahona uray awan nayon ti sueldona ti inaldaw nga imbentario ti piesa ken dadduma pay a kasapulan ti pabrika, ket apo unayen kano a ragsak ti akimbagi ti pabrika. Ngem ti kinaagpaysoanna, no malpasnan ti dinadaras nga imbentario, ikandadonan ti ruangan ti bodega ket iwayatnan ti indayonna tapno nawayanton ti dua nga oras a panangsapulna iti agbalin a kaayan-ayatna iti tagtaginepna. Nalaing a talaga, nakissayan ti masueldoan a tao, pakairaman pay ti oras ti trabahona. “Ol is hapi” a kunana. Urayak la a nakaisem.

Ngem naawan met laeng dayta nga isem idi maamirisko nga awan gayam traysikel iti batog ti paradaan a dimsaagak. Tatta mampay, nakunak iti nakemko. No ammok la koma a kastoy ket diay koma siudad ti Candon ti dimsaagak ta adu ti traysikel a nakaparada iti sango ti simbaan nga agmalmalem ken agpatpatnag. Dati a Candon ti dumdumsaagan idi ta isu laeng met ti adda a

papanan dagiti taga-upland a kas kaniami. Isu ti sentro ti komersio. No aggapuak idi ti Santa Maria a nagbasaak, agpaabagatan ti bus wenno jeepney a pagluganak a mangpanurnor iti San Esteban ken Santiago aginggana iti Candon, ket mangarkilaak to ti traysikel nga agsubli met laeng iti highway nga agpa-amianan ta masarakan ngarud ti ilimi a Banayoyo iti daya ti Santiago nga ayan ti junction a pagtaktakderak. Nasayaat ta adda idi nakapanunot nga agnaed iti asideg ti junction a gimmatang iti traysikelna ket pinadasna ti nagpasada a sumrek nga agpadaya iti ilimi. Dakkel a nam-ay kadakami nga agbasbasa a magapu iti ili ti Santa Maria ken Vigan ta saankamin a mapan pay iti Candon nga aglugan iti traysikel. Immaduda ket ngarud nga agpaspada ta adukami met a pasaheros nga agluganen. Ti nakaay-ayat ket pinanagananda ti organisasionda iti *TODA East* ta agpadaya kano met ti turong dagiti tagiluganda. Idi bumayag ket adda metten agkarabii ken agpatnag a pumarada iti junction nga arkilaen dagiti maladaw ken masapa la unay a pasahero kasla koma kaniak. Napadaskon ti namin-adu a daras a nagawid iti kastoy nga oras ti parbangon ket adda latta dua wenno tallo a traysikel nga agur-uray, kalaksidan iti daya nga aldaw nga awan pulos.

Madanaganak, saan a gapu ta agmaymaysaak ngem gapu iti papanak. Masapul a masapaak a makaawid tapno madanonko sakbay a mairugi ti *ib-ibbal* ti kaanakak. Masapul a sumalog ken rummuar manipud iti balay amin a makipagpaset iti daya a kannawidan ti kaitnegan sakbay a sumingising ti init. Nasayaat ta adda pay laeng met lallakay ken babbaket a mangipapilit kadakami a henerasion iti daya a seremonia a maipaay kadagiti kaiyyanak nga ubbing. Rummuar dagiti babbaro nga ipanguluan dagiti panglakayen a mapan agkammel iti karayan nga ayan dagiti *tunuton* wenno napempen a batbato iti tengnga ti karayan a pagapunan dagiti lamlames.

Dagiti babbaket ken babbai ket agisaang ken isimpada dagiti naisagana a patupat ken sinuman a naluto maysa aldaw kasakbayan ti *ib-ibbal*. *Masiwak* dagiti *tapey* a kaarkaramid manipud iti kawayan a nakaikabilan dagitoy iti nasurok a makalawas tapno nayon dagiti naisagana

a mabalon ken maipan iti bangkag ti karayan. Adda ti agur-uray a *mannapo* iti bangkag tapno *sapsapuenna* ti ibangkagda a kadakkelan a lames iti sango ti maladaga tapno maamuan ti agbalin a gasatna inton dumakkel pakairaman ti pamiliana. Kalpasan ti *sapo* ket maluto dagiti lames tapno adda pagsasanguan dagiti dimmar-ay. Kuna dagiti lallakay a masapul a mataginayon koma ti *ib-ibbal* ngem dakkel a parikut ta in-inut metten a matmatay dagiti karayan ken in-inut metten a maibus dagiti lames. Ti maysa pay a parikut iti dayta a kannawidan, saanen nga interesado dagiti baro nga henerasion a nagannak tattan ta adda metten tay makunkuna a *Christening* nga ipanguluan ti pastor wenno padi, ken narigat pay kano ti agbirok iti *mannapo* kadagitoy a tiempon a kuna ni uliteg Baltazar, ta agkabawda kano metten. Ta kasano koma a maammuan ti masakbayan ti ubing babaen iti panangrukod iti kaatiddog ti apro ti ikan? Nagkudkodak iti teltelko. Uray ania kunkunaen ni ulitegko, mapanak latta umatendar. Narigat no agpasugnod ni kabagis.

Pagpagnaekon, nakunak iti nakemko. Idi naub-ubing datao ket mapagna met, aglalo no agkurang ti kuarta a pagplete, ket imbes a mapan Candon ken aglugan manen iti traysikel ket dumsaagak idi iti junction tapno pagnaek laengen nga agpadaya aginggana a makaawidak. Tallo a kilometro ti kaadayo ti junction aginggana iti Baksayan a sentro ti ili ti Banayoyo ken nayonan iti sumurok kumurang a maysa kilometro tapno madanonko ti baranggaymi. Pagsayaatanna ket parbangon, nalamiis ti tiempo ken kabus. Nalaka laeng, nakunak manen iti bagik. Ngem ti adatna, nalagipko ti paw-it ni ulitegko a Baltazar.

Tinalliawko ti karton. Agarup dua a piye ti kaatiddog ken agakaba iti maysa a piye. Nasurok met bassit a maysa kadangan ti katayag daytoy. Naputipotan iti masking tape a maradaga ti marisna. Kasla met laengen a balikbayan box a bassit ti langa ti karton ket awan pay sumirip uray bassit laeng a kudil daytoy. Ti pagsidaaawak ket iti sobra a pannakaikabil ti galut daytoy iti tali a nylon a kasla kikit ti kapuskolna. Dua laeng ti mabalin a rason no apay a kasta la unay ti

pannakaigalutna, ti umuna ket mabalin a nalaklaka a bagkaten wenno mabitbit nga iyalis no adda maiggeman a tali. Ti maikadua ket mabalin nga agpataraken iti kalding ni uliteg Baltazar. Pinadasko a binagkat tapno riknaek ti dagsen ti karton. Ayna, nadagsen met nga agpayso. Ti pattapattak ket sumurok kumurang a trenta kilos. Nadagsen nga awiten no uppat a kilometro ti pagnaek ket nasayaat la unay no adda mangarayat kaniak iti dalan iti dis-oras ti parbangon no masdoak a mangbagbagkat iti paw-it ni ulitegko.

Makasuron a saan ti mariknak ta dakkel ti parikutko. Awan pagluganan ken nadagsen pay ti karton a kargak. Saan met ngarud mabalin lattan nga ibati ta paw-it ken narigat met no saanko nga iyawid ta idi siak met piman ti nagpawpaw-it ket nagsustiner met dagiti nagpaw-itak. Saanko manen napuotan a nakudkod ti teltelko. Mariknak a kasla agpatangken ken pumuskol ti ti kudil ti abagak.

Nagdesisionak nga agurayak iti uneg ti trenta minutos bareng adda sumangpet a traysikel iti paradaan. Mabalin a nairana laeng met tatta nga aldaw nga awan ti nasapa a nakariing wenno saan a nakapuot. Iti kaaduda awan ngata laeng metten uray maysa ti umay?

Bayat iti panagur-urayko, nagsasaruno a limmabas dagiti nadumaduma a bus nga agpaamianan ken agpaabagatan. First trip ti agpaabagatan ken dagiti last trip met ti agpaamianan. Adda pay dagiti kurongkurong a napalabasko a napan nagangkat iti karne iti ili ti Santa Cruz ta nalaklaka kano ti presiada iti karne ti baboy ken baka. Adda met simrek a truck ti fish vendor, ammok, ta uray no awan ti nakamarka a mangiparangarang nga aglakoda iti ikan, ti naangotko a naipul-oy pay laeng ket ammokon. Nasayaat ta addanto apan pasiaren a tawtawaran diay bassit a tiendaan ti ilimi.

Madanagakon ta naibusen ti trenta minutos ket awan pay laeng immay a traysikel. Pagam-ammuan adda nagsardeng a lugan iti batogko. Saanko a malagip ti naganna ngem masiertok nga agnaed iti Baksayan ta malabsak idi ti balayda no apanak agbasa diay hayskul. Nagpukkaw daytoy.

“Agawidka wenno agbiaheka bagis?”

“Agawidak bagis,” insungbatko. “Tattayak pay la agur-uray iti traysikel a pagluganak.”

Immirut ti musingna. “Apay haanmo nadamag a saanda agpasada iti maysa a lawas dagiti *TODA* ti junction?”

Saan ti insungbatko. Ngem intulogna ti nagsao. “Saan ngamin a pinatgan a dagus ti konseho munisipal ti kiddawda nga agnayonda iti dua a piso iti plete ti tunggal maysa a pasahero. Narikut ta dua a konseho lokal ti mangtaming iti dayta a dawatda. Nagpasugnodda,” nanggirsi.

Agpayso a parikut ti ibagbagana ta ti maikagapu ket nakaparadada iti ili ti Santiago ngem kaaduan a tagiluganda ket maitulod iti ili ti Banayoyo.

“Sika a bagis no mauraymo ti pannagawidko ta makikalugankanto kaniak inton agsubliak,” Nanggirsi ti am-ammok.

“Kaano, inton umay a lawas?” Nagisemak. Kinunak ta ammok a mangsutil daytoy. Nagkatawa iti nabagas. Naunaan.

“Ton malem, sika met. Dika pay la ngamin dimsaag diay Candon tattay,” insilpona.

“Wen ngarud,” ti insungbatko, saak nagpayapay. Nagisem a nagpayapay met a nangiturong iti luganna nga immadayo.

Tinalliawko ti karton. Nagkudkodak manen iti teltelko. Sayang ti orasko a naguray iti awan. Anian a gasat daytoy a panagbiahek nakunak iti nakemko. Bagkatek ngem pasaray

aginanaak iti dalan, isu ti napanunotkon a kasayaatan nga aramiden. Imbag la ketdin ta nalag-an ti bag nga inkaratayko.

Kinannigidko a pinidot ti karton sakonto imbaklay iti akinkannawan nga abagak babaen ti panangipangato ti akinkannawan nga imak. Nariknak a nagpatangken ti siketko ken dimmepel ti natadem bassit nga iking ti karton iti teltelko. Nadagsen, ngem anusak kunak iti nakemko. Multaekto ni uliteg Baltazar inton agkitakami manen. Masapul a gatanggenna amin nga orderek iti restawran. Wenno ipaalakto ti numero ti selpon ti balasang iti bangir a kuarto ti *boarding house*-na, napanunotko. Mabalín pay a dawatekton kaniána nga ipatawidnan tay nalabaga nga *Honda Enduro* a motorsiklona ta saanna metten us-usaren gapu iti kaaddana iti adayo a mangmangged. Nagmayaten a patarayan iti katambakan a kunam la no addaak a maki-motmotokros. Nagmayat ti agarapaap. Maiyaw-awanko ti nadagsen a karton a bagbagkatek.

Ti umuna a daras a panangidissok iti karton ket idi nakabatogak iti kalsada a mapan iti bario Baybayabas. Adda met nakurang a dua a gasut a metro ti napagnak. Nagpigengerak apaman a naidissok ti karton nga awitko. Agsasaruno ti agtaraok a kawitan iti ayan dagiti pugon ti tabako a masarakan iti tengnga ti katalalonan. Ti rigatna ket saanko gayam nakargaan ti pagyanan ti danumko. Napalalo ti uwawko, nagtedted pay ti ling-etko. Naikawa sa metten ti bagik nga agbagkat iti nadagsen, nakunak. Tinangadko ti bulan ket kasla manutsutil ta sumiripsirip sagpaminsan iti nainayad a garaw iti ulep.

“Baybayabas,” naisaok ken tinalliawko ti dalan a mapan sadiay. Malagipko idi ubingak idi damok a marikna ti mapaay ken masuron nga awan maaramidanna. Naminsan a nagawis ni uliteg Baltazar a mapankami kano diay Baybayabas. Impagarupko nga adu ti prutas a bayabas isu a dinardarasko ti napan naglugan iti *jeep*-na a *topdown* a Sarao. Adda met kaduami pay a sabali nga ubbing a simmurot. Nagragsak ti kinse minutos a panagluganmi ngem nasukatan iti leddaang idi

sumangpetkami iti katalalonan ti Baybayabas nga awan pulos uray maysa a puon ti bayabas. Awan met, kunami ken uliteg Baltazar.

“Awan ti?” Agindadamag ni uliteg.

“Bayabas!” Sungbatmi a naggigidan. Nakasuronkamin.

“Awan, nangibaga ngamin nga adda? Dinamagko kaniayo tattay no kayatyo ti umay, saanko imbaga nga adda bayabas,” kunana a nagngirsi.

Nagmalangakami nga agkakadua. Ta agpayso met. Dakami ti nagipapan nga adda bayabas. Kalpasanna ket nagtimek manen ni uliteg.

“Aguraykayo bassit ta agalaak pay iti busbusi a matadtad ken mailaokto a maluto iti tuyo a pagpakan kadagiti dingguk a baboy. Tapno saankayo a maurayan, tulongandak nga agala tapno nadardaras a malpas ken makaawidtayo a nasapa,” kinunana.

Nagisem ken nagngilangilak a nakalagip iti daydiay a pasamak idi ubbingkami pay. Tattan ta maysa dataon a nataengan, tattak laeng a maamiris nga adda posibilidad a minaysaannakami ni ulitegko.

Iti dayta a panaglaglagipko, ad-adayon ti innak napagna. Maikadua a panangidissok iti karton ket nalabsak ti rangtay ti Cadanglaan, iti ili ti Banayoyo. Kasla saanak mamati a nabaalak ti nagna ken nagawit iti nadagsen a karton iti kasdiay kaadayo. Sumaruno iti daya ti rangtay ket Casilagan Sur ken Norte a pinagsina ti national highway. Manipud kinaubingko aginggana a nagbaroak, awan pay makasungbat no apay a Casilagan ti nagan ti barangay ngem awan pulos uray maysa laeng a puon ti silag a makita. Imbag pay ket ti Cadanglaan ta adu ti puon ti dangla nga agkaiwara iti babaet ti balbalay ken igid ti kalsada.

Nalawa ti katalalonan ti dua a Casilagan. Idi ubbingkami pay laeng, tabako ti naynay a mula dagiti agtaltalon. Arigna agkakaarruba met laeng dagiti pugon a paglutoan iti tabako. Kanayonkami idi a sumurot ken uliteg Baltazar nga agipan kadagiti kubiko a mapanna ilako. Nagmayat ti aglugan iti *topdown* a Sarao, aglalo no addakami iti rabaw dagiti kargana a kayo nga agam-ampayag. Inton naidiskarga dagiti kubiko, mapankaminto metten agkikinnamat ken aglilinemmeng iti katabakuan.

Dita met a napadasak ti ibagbaga ni lakay Kiang-o a kaarrubami a no agapal dagiti *an-anito* wenna maay-ayaban a katataoan iti kailokuan, iti napalalo a ragsakmi, mapadasanmi kano ti *mabatingew*. Naglilinemmengkami iti katabakoan, ket imbag ta kaduak ti gayyemko, adda kaduak a *na-batingew*. Mano orasmin nga agpaggagna iti katabakoan, saankami met laengen a makaruar. Kasla agliklikoskami lattan iti katalalonan a kunam la no napupokkamin. Nalagipmi nga uksoben ken isubli a baliktad ti arruatmi, ta isu met ti kuna ti lallakay tapno agkatawa dagiti *an-anito* ket makaruk-atkami, ngem kaskasdi latta met a saanmi mabirukan ti dalanmi a makaruar iti katabakuan. Napanunotmi payen piman ti nagluso, bareng agkatawa dagiti *an-anito* tapno palubosandakamin a makaawid. Napalalo ti sangitmi idi nasarakandami da uliteg Baltazar ken ti kakaduana a nangbirok kaniami kalpasan ti nasurok a tallo nga oras, ta uray la a nakadanonkami iti ili ti Santiago.

Adu gayam ti malagip no agmaymaysa ti tao, napanunotko. Nagtugawak iti karton nga awitko idi adda tallo a kilometro a napagnakon. Naut-ot ken nagbibinegen ti abaga ken siketko. Naslep ti badok iti ling-et.

Ala nasayaat ta siak met ti awitem, naisaok pay ketdin iti karton. Awitennak kabayatan iti panagin-inanak, naiyaarasaasko. Nagdumogak a nangmingming iti karton. Ania ngata ti adda iti

unegna, pinanunotko. Awan ti ammok a kasta la unay ti dagsenna. Bareng adda nasayaat a malak-amko wenna mabingaykonto inton malukatan, nakunak iti nakemko.

Simbaan Katolika ti nabatogak idi nagsardengak. Napintas ti buya daytoy. Natukadtukad ti naatiddog nga agdan nga umuli a danonen dagiti mapan makimisa ken agkumpisar. Kuna dagiti lallakay a ti nagsaadan ti simbaan ket isu ti dati nga ayan ti dap-ay wenna makunkuna a balay ti ili ti Baksayan. Adda kano dakkal a kayo a paglilinongan dagiti panglakayen no adda maangay a pasken wenna adda *masapit*, a ti kayatna a sawen ket no adda dagiti naglabsing iti paglintegan ti tribu ti kaitnegan ket mapagpapatangan no madusa ken kasano ti pannakadusana. Ti naganna kano daydi kayo ket “Bayoyo,” nga isu ti nangalaanda iti nagan ti ili nga Banayoyo, ket ti dati a Baksayan, isu ti impanaganda iti sentro a barangay, a masansan nga awagandan tatta iti Poblacion. Idi kano natay ti kayo ket naggingined iti napigsa ken nabayag kano nga awan naapit dagiti mannalon iti nabayag a tiempo.

“Saan nga us-usto dayta,” nakuna idi ni uliteg Baltazar. “No adda Bayoyo a kayo, apay awan laengen ti nagtubo metten a kasta a kayo? Apay saan laengen a nagsabong uray naminsan? Ken aggingined kalpasanna ket awan maapit? Ania dayta, Golgota?” Nagpaggaak.

Ngem ti kinaagpaysona, idi addaak iti kolehio, adda nasarakanmi a mula a Bayoyo, ngem saan a dakkal a kayo daytoy, no ketdi, bassit a mula, kasla masetas laeng ti kadakkalna. Ngem ti dakesna, awan met a masarakan uray sadinno iti Banayoyo daytoy a mula. Ipakaaammok koma ken ni uliteg ngem pinalabesko lattan, mainayonto manen kadagiti argumentona, a nayon ti pagpangasna.

Iti daya a paset ti simbaan masarakan ti Gabaldon, maysa a dakkal a pasdek ti sentral nga elementaria a pagueskuelaan ti ili. Nagbalin kano a baraks dagiti Hapon idi tiempo iti gubat. Adu

kano ti gerilia nga inyunegda idi a saan a rimmuaren ket umanay dayta nga istoria a pamutbutengda kadakami nga ubbing. Adda kano dagiti karkararrua a saan makatalna nga agpasiar iti rabii iti uneg ti inaladan ti eskuelaan. Isu dagitoy dagidi gerilia nga agpadlaw ta kayatdan kano ti makaawid.

Simgar ti dutdotko a nangtalliw iti eskuela idi makabatogak, ket kasla limmag-an ti awitko a karton idi nadlawako a kasla adda mangmingmingming kaniak iti tawa ti Gabaldon iti ayan ti opisina ni apo prinsipal. Idi makaadayoak, pinanunotko lattan a naisiglot a kurtina ti nakitak tapno agtalna ti riknak.

Idi nalabsakon a saanko napupuotan ti sentro ti Baksayan gapu iti butengko, napanunotko a mabalinkon ti magna iti *pathway* a mapan iti barangaymi. Naaramid daytoy a mangpaababa iti dalan, ta imbes a manglikawak a magna iti maysa manen a kilometro, adda dalan a bumallasiw iti karayan iti baet ti Bacsayan ken ti barangaymi. Adda met naaramid nga *hanging bridge* a pagnaan. Addaak iti tengnga ti *hanging bridge* idi mangngegko ti napaut a taguob ti *tangguyob* ni lakay Meno. Pinuyotanna manen ti murdong ti naangot a sara ti nuang nga ibitbitinna. Dua ti kayatna a sawen daytoy. Ti umuna ket masapul nga adda kabaranggay a mapan mangragup iti nadadael a penned wenno dalan ti danum a mapan kadagiti mula a pagay ken ti maikadua, alas singko ti orasen iti bigat, ket dandanin sumingising ti init. Saanen a lawag ti kabus a bulan ti silawko, isu gayam ti mangrugin a silaw ni apo init. Indardaraskon ti nagna.

Nasabetko ti maysa a kasinsinko a mapan makiragup idi addaakon iti batog ti dap-ay. Nagpaguni ket dinamagko no apay a saan maki-*ib-ibbal*.

“Mapanak inton panagkakaanen insin,” kunana. “Masapul a mapanak tumulong ta nakaro ti siwang ti pay-as ket adu ti maapektaran a kinelleng pakairamanan ti talontayo.”

“Saan kano a mabalin makilamut ti saan maki-*ib-ibbal*,” binutbutengko. Nagkatawa.

“Amman insin, ti sukalna ket mapanak dumigos ken bumagkat iti maysa a bato manipud iti *tunuton* a nagalaanda ti ikan,” impukkawna idi makaadayon.

Dayta ti maysa a damdamagen idi ni uliteg Baltazar. Apay kano a bato ti isanglad ti naladaw, saan nga ikan. Saan kano met a masida ti bato, ken saan a timmulong a nakipagkammel. Ti sungbat ni lakay Kiang-o ket gapu kano ta nalpasen ti sapu idi sumangpet, ket saan a nainayon ti ikan a naladaw a maisanglad a nabendisionan ni Kabunian. Bato kano lattan, tapno ipakita ti naladaw a nagrigat sakbay a mangan. Nagmayat ti ababa a komento ni uliteg, “Adu la amin!”

Nagdiretsoak iti balay da uliteg Baltazar tapno maidanonko ti paw-it a nakakarton. No mabalinko la koma nga itupak iti sango ti ruanganda gapu iti bannogko ngem saan, ta paw-it garud ti nalaing nga ulitegko. Saannakon a naguni, ta ammok nga awan ti matatao iti balayda ta napanda ngarud naki-*ib-ibbal*. Natalliawko ti nakaparada a *topdown* a sarao ni uliteg, saan met nadaan ta saan unay maus-usaren manipud napan naglayasan. Adu ti ipalagip daytoy a lugan a kapadasanmi nga agkakasinsin, ta dakami ti nakanumar a mangluglugan. Nadlawko ti ippes a pilidna iti akinsango. Dida la ketdi metten tinungkalan iti bato tapno saan a maperdi ti pilidna. Nagngina met ngarud ti pilid tattan. Numona ta saan a kayat ni uliteg ti segunda mano a pilid wenna recap, masapul a baro latta. Isu kano ti ayan ti biag ti lugan, pilid, pakairamanan ti preno. Itawagkonto kaniaan no madamdama, bareng nakariington. Narigat no maistorbok ti turogna ket mabalina a kaduana ti nobiana iti tagtaginepna, nakunak iti nakemko.

Napanak iti bangkag ket nakadanonak a saampay simmingising ti init. Nabasa ti gayadan ti pantalonko a naisagid kadagiti ruot. Pia a nakunak iti bagik, ta saanko kayat ti tumapog a napuyatan tapno agisanglad laeng iti bato. Maayatanak a nangpaliw ken nangbuya kadagiti seremonia ti kaitnegan, aglalo ta in-inut metten a mapukpukaw. Aglalo kadatao a nga “ingguidua” a kunada, ti nanangko ket itneg nga inasawa ni tatangko nga ilokano. Iyang-angawda a maysaak

kano nga *It-luko*. Bareng kano no ti pusok ken timekko nga Itneg, kalaksidan ti panunotko ken pagsasaok nga iluko ti mapagbalin kaniak a nasayaat a tao ken mangipakita a ti nagtipon a kultura ket maaddaan iti nasayaat a bunga.

“Iyaman tako as lay-ed’mo Kabunian!” Naipukkaw ni lakay Kiang-o a timmangad iti tangatang iti ayan ti sumingsingising nga init kalpasan a nasiradna ti apro nga ig-iggemanna. Ti kayatna a sawen ket agyamankami ta nagasat to ti maladaga ken ti agbalin a pamiliana inton dumakkel. Naragsak ti pammigatmi nga adda iti bangkag. Adu ti nalagipmi a paspasamak ti pamiliami ket nagyamyamankami iti Apo a Namarsua.

Nalagipko ti ippes a pilid. Kinitak ti orasan iti punguapunguak ket mabalinen ti tumawag ken uliteg nakunak iti panunotko. Palalo metten no saan pay laeng nakariing iti oras ti alas siete iti bigat. Ilaylayatkon a kauten ti selpon iti bulsak idi mariknak a marigatanak nga umanges. Timmakderak a mapan agpaarayad iti kasinsinko ngem bigla latta metten a naglikos ken nagsipngget ti panagkitak.

NAKARIINGAK iti uneg ti ospital. Adda agsasangit ken adda agririri. Nangngegko ti timek ni uliteg Baltazar a makidisdiskutir.

“Addaka met uliteg, kaanoka pay a nagawid?” kinunak. Mariknak ti kapsutko ken nadlawko a nakapsut ti panagsaok. Nagtalnada amin idi nakariingakon. Dinamagko no ania ti napasamak. Tallo nga aldaw kano nga awan puotko. Ti imbaga ti doktor ket napadasko kano ti makunkuna a *stroke* ket nagasatak kano ta bassit laeng ti sugat ti urat iti utekko. Maala kano iti agas ket saan kano a masapul ti operasion. Ammok nga adda iti pulimi iti kastoy a sakit, ta isu ti nakatayan daydi lelongko.

Ti adatna, pabasolenda metten ni uliteg Baltazar. No saan koma kano a nagpaw-it iti nakadagdagsen a karton nga inaw-awitko manipud junction aginggana iti balayda, saanak koma a nai-*stroke*. Mabalin koma kano met ngamin nga impaw-itna a kuarta tapno gimmatangda lattan diay Candon. Ti rason ni uliteg ket saanna a ginatang ta ni amongna ti nagbirok ken nagbayad.

Idi impadamag kano ni kasinsin a naippes ti pilid ti *topdown* a sarao-na, imbagana kano a bumulod pay laeng ti usarenda a mangistimar ngem saan kano a makabael dagiti binulodda ta nadagsen kano ti makina ti luganna. Masapul kano ti dakdakkal isu nga intawagda kania. Napan kano nakipatang ni uliteg Baltazar iti amongna tapno bumulod iti paggatangna ta bayadanna inton agsueldo. Gapu met ti ay-ayat ti amongna kania ta nakamenos iti masueldoan iti pabrika, ta isu ti nagtrabaho nga awan nayon iti sueldona, inayabanna ni uliteg Baltazar a napan nagsapul iti pakagatangan ti masapul ti lugan, ket idi nakabirokda, ni amongna ti nagbayad.

Ti nakakaskasdaaw a parte ti pasamak ket idi masapulda nga itaraydak iti ospital, awan masarakan a lugan ta simrekda met aminen a kaarruba nga adda luganna a napan nagtrabaho. Ti nabati laengen a mabalin nga usaren ket ti *topdown* a sarao ni uliteg. Nagasatak ta ti kasinsinko a nasabetko a nasapa a napan nakiragup ket nakasangpet iti bangkag idi bagkatendak nga itaray iti ospital. Isu ti nakaibilinan ti paw-it, ta isu ti mangistimar iti lugan. Ammona nga adda ramit a mausar a mangisukat iti reserba a pilid tapno agtaray manen ti *topdown* a sarao. Ti ramit a masapul ket dakkal ken *heavy duty* tapno nalaka a maingato ti nadagsen a lugan tapno masukatan ti pilid daytoy a naippes. Awan sabali no di laeng ti *jack* nga adda iti uneg ti karton, a sungbat ti burburitia nga inyablatna kaniak. - Gibusna